

Sport aan zet. De 'Internationale Sport-, Visscherij- en Paardententoonstelling' te Scheveningen (1892)

Pieter Breuker¹

1. Inleiding

Als eerste, groot internationaal sportevenement in Nederland gelden de O.S. van 1928 in Amsterdam. Op zichzelf is die opvatting juist, maar er is reden het beeld te nuanceren en aan te vullen. In de zomer van 1892, dat wil zeggen tijdens het badseizoen, van 1 juni tot en met 2 oktober, werd te Scheveningen de 'Internationale Sport-, Visscherij- en Paardententoonstelling' gehouden. De ISVP (zoals ik haar verder zal noemen) bestond

uit een combinatie van deels internationale sportwedstrijden en een grotendeels internationale tentoonstelling. De tentoonstelling vormde de kern van het geheel. Naast de vier maanden durende tentoonstelling was er bovendien nog een aantal korter durende exposities, te weten over honden, paarden, rozen, fotografie en vruchten ('tuinbouwvoortbrengselen'). Die over honden en paarden hadden ook een internationaal karakter, de overige drie waren nationaal van opzet. Hoe

De voorkant van het tentoonstellingsgebouw (architect Wilhelmus B. van Liefland (1857-1919)). Uit: *Souvenir de Schéveninque et de l'Exposition Internationale de Sport, de Pêche et de Chevaux. Juin-Septembre 1892*

belangrijk het expositiegedeelte ook was, het belang van de sportwedstrijden moet niet worden onderschat. Het ging in ieder geval om 15 disciplines, waarvan sommige, wegens gebleken succes tijdens de ISVP, meer dan één keer op het programma stonden. Het aantal deelnemers aan de verschillende wedstrijden liep in de duizenden, al moet gezegd worden dat een belangrijk deel daarvan uit kegelars bestond.

Nu we toch met cijfers bezig zijn. Om een indruk te geven van het grootschalige karakter van de ISVP noem ik enkele kerngegevens.ⁱ Het expositieterein in Scheveningen besloeg 34.000m², dat wil zeggen een oppervlakte van 185 bij 185 meter, als het vierkant zou zijn geweest. Gemiddeld waren zo'n 300 arbeiders vier maanden bezig geweest om die enorme oppervlakte, met gebouwen, paardenstallen, wedstrijdbanen en -terreinen, tuinen en galerieën in te richten. De speciaal voor de ISVP gebouwde expositieruimtes namen de meeste ruimte in beslag. De bezoekers kwamen binnen door een 80 meter brede voorgevel. Het hoofdgebouw was 300 meter lang en 60 meter breed en had een maximale hoogte van 23 meter. Daarvan werd naar schatting 15.000m² aan werkelijke tentoonstellingsruimte benut. Het aantal exposanten bedroeg ongeveer 1.500.ⁱⁱ Daarbij is nog geen rekening gehouden met de paardententoonstelling in juli. Er waren 535 paarden ingezonden, waarvan 176 van buitenlandse eigenaren.ⁱⁱⁱ De exposanten kwamen, behalve uit Nederland, verder uit onder meer België, Frankrijk, Spanje, Italië, Zwitserland, Oostenrijk, Hongarije, Tsjechië, Groot-Brittannië, Noorwegen en Zweden. Er was zelfs een standhouder uit Palestina. Oostenrijk, Groot-Brittannië, Zweden en Noorwegen hadden, naast de particuliere exposanten uit die landen, hun eigen afdeling. Gedurende de 124 dagen dat de ISVP open was, gingen ongeveer 600.000 bezoekers door de toegangspoortjes.^{iv} Het internationale karakter van de ISVP werd benadrukt door de officiële tentoonstellingstaal, namelijk het Frans. Niet de tentoonstelling als zodanig, mét zijn sportwedstrijden, was ongewoon, wel de omvang van beide.

De negentiende-eeuwer was heel vertrouwd met het fenomeen tentoonstellingen. Hij had ook de mogelijkheden die te bezoeken. Een sterk verbeterde infrastructuur en nieuwe vervoersmiddelen als trein, tram en fiets vergrootten in belangrijke mate de mobiliteit. Er waren exposities in velerlei maten en soorten: plaatselijk, regionaal, provinciaal, nationaal en internationaal (Londen had in 1851 de eerste wereldtentoonstelling) en op een groot aantal gebieden.

Tentoonstellingen hadden uiteraard een zakelijk doel, maar ze gaven tegelijk een beeld van nieuwe ontwikkelingen, bijvoorbeeld op economisch, technisch of cultureel gebied.^v

Met de opkomst van de georganiseerde sport in de tweede helft van de negentiende eeuw en de entree van Engelse sporten werd ook sport regelmatig onderwerp van de heersende tentoonstellingsdrift. Een kleine zoektocht in het digitale krantenarchief van de KB of van de *Leeuwarder Courant* (die vanaf 1752 onafgebroken verschijnt) laat zien dat er in genoemde periode herhaaldelijk sporttentoonstellingen zijn geweest. Ik beperk me hieronder tot enkele voorbeelden, bovendien uitsluitend uit de jaren net voor de ISVP. Het gaat daarbij om exposities in de eigenlijke zin van het woord, zoals de internationale sporttentoonstelling te Amsterdam in 1888, of om een combinatie met sportwedstrijden, zoals bijvoorbeeld de nationale sporttentoonstelling van 1888 te Nijmegen of de internationale

Affiche van de ISVP, gemaakt door Otto Eerelman. Collectie: Haags Gemeentearchief

van een jaar later in Keulen. Soms viel de keuze op één bepaalde sportdiscipline. Dat gold bijvoorbeeld voor de tentoonstelling van 1889 in Groningen van paardensport (toch al een geliefd onderwerp)^{vi} of die van 1891 in Amsterdam van ijs- en sneeuw sport. Ook de jacht was een gewild onderwerp. De internationale jachttentoonstelling van 1881 te Kleef heeft mede gediend als voorbeeld van de ISVP van 1892 in Scheveningen, waar de jacht en zijn historie een belangrijk onderwerp vormde.^{vii} De beroepsvisserij ten slotte, een van de hoofdonderdelen van de ISVP, leende zich ook prima voor een expositie. Een goed voorbeeld daarvan vormt de internationale visserijtentoonstelling van 1883 in Londen. Gezien het voorgaande kwam de ISVP van 1892 bepaald niet uit de lucht vallen. Wél was, naast de omvang, de combinatie van sport, visserij en paarden ongewoon. Voordat ik me ga concentreren op het hoofdonderwerp van deze bijdrage, de sportwedstrijden van de ISVP, wil ik eerst nog kort wat zeggen over doel, opzet, lokatie, inhoud en organisatoren van die tentoonstelling. Daarbij geef ik ook een verklaring voor de ongewone combinatie.

2. De tentoonstelling nader bekeken

Initiatiefnemer van de ISVP was Wijbrandus Travaglino, iemand met veel, ook internationale, ervaring op tentoonstellingsgebied.^{viii} Bij hem ontstond 'in het badseizoen van 1890 [...] het denkbeeld, te Scheveningen eene tentoonstelling te houden, welke moest omvatten alle fabriekaten, voortbrengselen, voorwerpen en werktuigen, hetzij in model, hetzij in afbeeldingen, die betrekking hadden op het sportwezen in den uitgebreidsten zin van het woord.'^{ix} Later in 1890 vormde Travaglino met een aantal belangrijke vertegenwoordigers uit de Nederlandse zakenwereld het 'Uitvoerend Comité' van de ISVP. Dat formuleerde aanvankelijk als doel: 'de bevordering en ontwikkeling van den Sport in het algemeen op internationaal gebied, wat zoo zeer tot nut en beoefening der Sportliefhebberij kan bijdragen.

Het Uitvoerend Comité, richt zich daarom tot alle naties en hoopt dat, zoowel de talrijkheid als de uitmuntendheid der inzendingen, er toe zullen bijdragen, om te Scheveningen in 1892, eene volledige verzameling van Sportartikelen te vereenigen, waarin het publiek zeer veel belang zal stellen.^x

Nu had Travaglino als tentoonstellingsplaats bewust Scheveningen uitgezocht, 'geheel in de nabijheid van 's-Gravenhage, daaraan door talrijke communicatiemiddelen verbonden, en gedurende de zomer-

maanden het geliefkoosde en veel gezochte verblijf van Nederlanders en vreemdelingen'.^{xi} Maar Scheveningen dreef op nog een belangrijke pijler: de beroepsvisserij. Travaglino zegt het niet met zoveel woorden, maar juist vanwege die belangen zal het Uitvoerend Comité de visserij, dat in de eerste opzet niet meer dan een van de 12 onderdelen van de tentoonstelling was, hebben gepromoveerd tot een van de drie hoofdbestanddelen.^{xii}

Er kwamen nog twee belangrijke veranderingen in de oorspronkelijke plannen, die mede mogelijk werden gemaakt door het gedwongen uitstel van de tentoonstelling met een jaar.^{xiii} Travaglino kon nu vorm geven aan zijn wens tot het houden van 'verschillende tijdelijke tentoonstellingen en wedstrijden, hetgeen de aantrekkelijkheid der groote Tentoonstelling slechts bevorderlijk zou kunnen zijn, en de sympathie daarvoor bij besturen van Sportbonden en beoefenaars zou vermeerderen.' Overigens werd het Uitvoerend Comité daarin ook aangemoedigd door de nationale overheid, die in het beschikbaar stellen van een regeringscommissaris als voorwaarde had gesteld dat de oorspronkelijke naam 'Internationale Sporttentoonstelling Scheveningen' werd verbreed tot 'Internationale Sport-, Visscherij- en Paardententoonstelling'. 'De reden hiervan was, dat het woord Sport in algemeenen zin beschouwd niet zoo voldoende het nut der Tentoonstelling uitdrukte als wel wanneer de woorden "Visscherij" en "Paarden" daaraan werden toegevoegd.'^{xiv} De uitbreidingen zorgden beslist voor meer bezoekers en dus meer inkomsten voor de organisatie en omzet van de exposanten.^{xv} Zo trokken de 'tijdelijke tentoonstellingen', bijvoorbeeld die van paarden, veel publiek, net als bepaalde sportwedstrijden. Tijdens de plechtige opening op 1 juni van de ISVP kon mr. W.O.T. van Oudheusden van Achttienhoven, de voorzitter van het Uitvoerend Comité, het doel als volgt formuleren: het plan tot het houden van de ISVP 'had zijn ontstaan te danken aan twee stroomingen in streven en gedachten, de eene, die meer bijzonder op het oog had de uitbreiding en bevordering van de belangen van Scheveningen als badplaats, de tweede, die een dergelijke tentoonstelling met vuur en liefde wilde tot stand brengen, tot meerder bloei en ontwikkeling van alles, wat betrekking heeft op sport, en die de relatiën op verschillend sportgebied wilde zien uitbreiden, zoo in engeren als meer uitgebreiden kring in het buitenland.'^{xvi}

Galerie Centrale.

De centrale gang van de tentoonstelling. Uit: Souvenir de Schéveningue [...]

Inhoud van de tentoonstelling

De ISVP omvatte de volgende 'groepen', onderverdeeld in met elkaar 104 subthema's: 1. 'Rijsport'; 2. 'Jachtsport'; 3. 'Wielersport'; 4. 'Watersport'; 5. 'Athletieke Sport' (gymnastiek, schermen, boksen en hardlopen); 6. 'Diferente Spelen' (met de 'buitenspelen' cricket, croquet, lawntennis, voetbal, kegelen, kaatsen en nog een niet nader genoemde groep onder 'enz' en met de 'binnenspelen' biljarten, kolven, schaken, dammen, kaarten, domino 'en andere spelen'); 7. 'Visscherij' (maar dus met de status van een der drie hoofdonderdelen); 8. 'Sneeuw- en Ijssport'; 9. 'Reis- en Pic-nic benoedigdheden'; 10. 'Voorwerpen betrekking hebbende op Sport'; 11. 'Schoone Kunsten'^{xvii}, 12. 'Tijdelijke Tentoonstellingen en Wedstrijden'.^{xviii} De officiële catalogus noemt nog een dertiende onderdeel: 'Alpinisme'.^{xix}

Een bijzonder onderdeel vormde de zogenoemde 'Retrospectieve Afdeeling', waarin voorwerpen 'gewijd aan de kunst en nijverheid uit vroegere tijden [...] voor zoover [...] op eenigerlei wijze met Sport in het algemeen' te verbinden, waren te bewonderen.^{xx} Ijssport en vooral jacht stonden daarbij centraal. Anders dan rest van de tentoonstelling ademde dit gedeelte een uitgesproken nationale geest. Travaglino geeft daarvoor de volgende verklaring. 'Het is een opmerkelijk feit, dat waar de Sporttentoonstelling in het algemeen een internationaal karakter droeg, men binnen de zaal der retrospectieve afdeeling geheel op vaderlandschen bodem stond. Buitenlandsche deelneming was geenszins uitgesloten en toch vond men hier louter Nederlandsche Kunst. En toch ligt de reden van deze onthouding voor de hand, en het is waarschijnlijk niet zoozeer aan onverschilligheid of gemis aan belangstelling voor de

zaak toe te schrijven, dat het buitenland door zijne afwezigheid schitterde, dan wel aan de groote bezwaren, die het transport, de douane-formaliteiten en de daaraan verbonden kosten der invoerrechten noodzakelijk medebrengen.^{xxi}

De jacht vormde dus een centraal onderdeel van de retrospectieve afdeling. Dat gold ook voor de op kunstvoorwerpen gerichte inzending van Koningin Emma. Die bevatte onder meer diploma's, schilderijen, tekeningen, gravures, foto's, boek- en plaatwerken en wapens en kunstvoorwerpen.^{xxii} Het Koninklijk Huis was verder nog vertegenwoordigd door een inzending van prinses Marie der Nederlanden, prinses van Wied.^{xxiii} Al met al was er ruim plaats gegeven aan

kunst, maar dat neemt niet weg dat het merendeel der exposanten gebruiks- en luxe voorwerpen lieten zien die, sommige heel direct, andere wat minder duidelijk, in verband konden worden gebracht met de hoofdthema's van de ISVP: sport, visserij en paarden.^{xxiv}

3. Het wedstrijdprogramma

Ik geef nu eerst een zo volledig mogelijk beschrijving van het wedstrijdprogramma. Dat is met name gebaseerd op de uitvoerige, onderdeelsgewijze beschrijving daarvan in het al meermalen aangehaalde (officiële) *Verslag der Internationale Sport-, Visscherij- en Paardententoonstelling te Scheveningen van 1 Juni tot 2 October 1892* van Wijbrandus Travaglino. Een enkele keer vul ik de gegevens aan met informatie uit andere

Section Rétrospective I.

Een deel van de afdeling Retrospective. Uit: *Souvenir de Schéveningue* [...]

bronnen, met name uit de ook al genoemde tentoonstellingskrant, het *Journal Officiel [...]*, en andere krantenverslagen. Ik ben daar evenwel voorzichtig mee omdat die bronnen niet altijd betrouwbaar zijn. Dat komt vooral omdat het wedstrijdprogramma voor een deel al werkende en nog *tijdens* de tentoonstelling is aangepast of zelfs ontstaan. Een goed voorbeeld daarvan geeft de aankondiging van het wedstrijdprogramma in de *Leeuwarder Courant* van 7 mei 1892 (dus nog maar ruim drie weken voor de openingsdag van de tentoonstelling). Het onvolledige karakter blijkt daarbij uit de formulering 'reeds is bepaald'.^{xxv} Wie dan het wel vastgestelde programma vergelijkt met het werkelijk uitgevoerde, moet concluderen dat er heel wat verschillen zijn. Zo ontbreken er op 7 mei niet alleen nog allerlei onderdelen (bijvoorbeeld zeilen, atletiek, kaatsen, schaken en handboogschieten), maar van de wel genoemde onderdelen is later geen spoor meer terug te vinden (dat geldt voor de aangekondigde croquetwedstrijd) of, vaker, is het programma gewijzigd, bijvoorbeeld in de vorm van een andere datum of, door het houden van meer wedstrijden binnen een bepaalde discipline, bijvoorbeeld kegelen. Al met het al was het lastig een (helemaal) betrouwbaar overzicht samen te stellen. Het is daarom niet onmogelijk dat er op basis

van nader onderzoek nog (kleinere) aanpassingen nodig zijn. Toch geeft het onderstaand overzicht een goed beeld van de grote lijnen. Een belangrijk voordeel van de presentatie van het op zichzelf uitvoerige overzicht is dat de lezer zelf zo alvast een indruk kan krijgen van het wedstrijdprogramma.

Het overzicht is chronologisch samengesteld. Wel zijn per onderdeel eventuele vervolgwedstrijden meteen genoemd, ook als die na een volgend onderdeel kwamen. Elk onderdeel is beschreven naar: datum(s), aantal deelnemers (individuen of teams) en herkomst van de deelnemers (nationaal of internationaal). Voor de overzichtelijkheid zijn eventuele nadere bijzonderheden zoveel mogelijk ter plekke vermeld. Alle onderdelen speelden zich af op het tentoonstellingsterrein, behalve zeilen (Noordzee) en wielrijden (Scheveningse wielerveerbaan). Het waren dus qua lokatie heel compacte spelen. De organisatie heeft dat bewust gedaan: het vroeg de minste inspanning (wat overigens heel wat anders is dan weinig) en het zal, in combinatie met de eigenlijke tentoonstelling, het meeste publiek hebben getrokken. Het betekende tegelijk dat een sport als roeien, waarvoor geen voorziening op het terrein (of in Scheveningen) was, moest afvallen.^{xxvi}

a. De wedstrijden

(onder voorbehoud van aanvullende informatie, met name uit kranten)

Onderdeel	datum(s)	aantal deeln. (i(ndiv)/ t(eams))	nat.	intern.
Kolven	vr. 24-6	67 ⁱ	+ ²	-
idem	di. 16-8	31 ⁱ	+	-
idem	ma. 12/13-9	235 ⁱ	+	-
idem	ma. 12/13-9	17 ^t	+	-

Bij de wedstrijd op 24-6 kwamen de spelers uit Zuid-Holland, bij die op 16-8 uit Friesland, Noord-Holland en Zeeland en bij die op 12/13-9 uit het hele land.

Onderdeel	datum(s)	aantal deeln. (i(ndiv)/ t(eams))	nat.	intern.
Biljarten	zo. 26/28-6	16 ⁱ	-	+
<i>Het nieuws van den dag</i> (1 juni 1892, p. 9) noemt ook nog een 'Nationale club-wedstrijd, alleen opengesteld voor leden van die societeiten, waarvan de contributie ten minste f 20 per jaar bedraagt.' Daarbij sluit mogelijk het		<i>Journal Officiel [...]</i> van 28 juni ([p. 4]) aan, met een aankondiging van een 'Concours National de Billard' voor 29 en 30 juni. Ik heb echter van die wedstrijd geen nadere gegevens (bijvoorbeeld uitslagen) gevonden.		
Duiven (wedvlucht)	zo. 3-7	enige 10-tallen? ⁱ	+	-
idem	zo. 4-9	enige 10-tallen? ⁱ	+	-
Zeilen	wo. 20-7	11 ⁱ	-	+
Paarden (schoonrijden)	vr. 22/30-7	ruim 250 ⁱ	-	+
<i>De Catalogus Internationale Paarden-Tentoonstelling [...]</i> (42-65), op het moment van verschijnen nog niet helemaal volledig, laat de nummers 210 t/m 464 onder de categorie 'schoonrijden' vallen (de paardententoonstel-		ling omvatte twee hoofonderdelen: een expositie in engere zin en een serie wedstrijden, die met de term 'schoonrijden' werden aangeduid).		
Kegelen	zo. 31-7	48(x5) ^t	+	-
idem	ma. 1-8	150 ⁱ	+	-
idem	di. 2(3?)-8/4-9	±2.700? ⁱ	-	+
idem	ma. 5/11-9	±800? ⁱ	+(?)	-
idem	ma. 12/30-9	±1.200? ⁱ	+(?)	-

De wedstrijdseries van 2(3?; de begindatum is onzeker) augustus tot en met 4 september (en de twee daarna) trokken bijzonder veel belangstelling. Het is niet helemaal duidelijk hoe de aantallen deelnemers moeten worden geteld. Travaglino ([1893]): 171 zegt daarover: de prijzen [voor de wedstrijd van 2 (3?) augustus tot en 4 september] [...] 'waren bij den aanvang 10 in getal; bepaald was echter dat bij elk nieuw honderdtal kaarten boven de 1500 genomen een nieuwe prijs hieraan zouden worden toegevoegd en de deelname in dezen wedstrijd bleek in de loop van deze maand zoo groot te zijn dat het aantal prijzen tot 27 steeg.' Ik maak daaruit

op dat er 3.200 maal een wedstrijdkaart werd gekocht en dat per 100 kaarten één prijs beschikbaar werd gesteld. Dat betekent nog niet dat het om net zoveel verschillende personen ging: sommigen (maar hoeveel?) zullen in dezelfde serie van 100 meer dan één keer een gokje hebben gewaagd. Ik heb daarover Bertus Bultman, voorzitter van de Koninklijke Nederlandse Kegel Bond, geraadpleegd. Het lijkt hem verantwoord ervan uit te gaan dat de kegelaars gemiddeld twee kaarten hebben gekocht. Dat zou dus betekenen dat de door mij opgegeven getallen van ± 3.200, ± 800 en ± 1.200 door twee moeten worden gedeeld.

Daarmee zou het aantal kegelaars vanaf 2 (3?) augustus nog altijd op het enorme aantal van ± 2.600 komen.

Kegelen was rond de voorlaatste eeuwwisseling een bijzonder populair vermaak. De maar liefst 9 'bonden' en, als ik goed heb geturfd, 689! verenigingen, telden ongeveer 6.000 leden. Er heeft rond 1900 een dicht netwerk van kleine verenigingen over grote delen van Nederland bestaan. Sommige verenigingen hadden alleen maar vrouwelijke leden, bijvoorbeeld de

'Dameskegelclub' te Abcoude.^{xxvii}

Het is daarom ook niet zo verrassend dat er bij de wedstrijden van 2(3?) augustus tot en met 4 september en van 12 tot en met 30 september een aparte damescategorie werd ingesteld. De eerste keer konden de dames 'uit de hand geborduurde zakdoeken' winnen, terwijl het de tweede keer om een broche ging (Travaglino ([1893]): 172, 174).

Onderdeel	datum(s)	aantal deeln. (i(ndiv)/ t(eams))	nat.	intern.
Cricket	zo. 7-8	2(x11) ^t	+	-
idem	zo. 18-9	2(x11) ^t	+	-

De bedoeling was om in de zomer een wedstrijd met een Engels elftal te houden, maar dat kon om organisatorische redenen niet doorgaan (Travaglino ([1893]): 199).

Tennis	ma. 8/10-8	10-tallen ^{it}	-	+
--------	------------	-------------------------	---	---

(h. single, double,
d. idem,
d./h. gemixed)

Het was niet goed mogelijk de aantallen spelers per categorie in te delen (heren, dames, individueel, teams). Behalve bij het kegelen kwamen ook bij het tennis vrouwen in actie.

Schermen	za. 13/14-8	10-tallen ⁱ	+	-
idem	za. 13/14-8	10-tallen ⁱ	-	+
idem	zo. 14-8	5-10? ^t	+	-
Wielrijden (figuurrijden)	za. 13-8	2 ^t	+	-
idem (kunstrijden)	za. 13(14?)-8	3 ⁱ	-	+

Uit het *Journal Officiel* [...] van 16 augustus 1892 (p. 4) valt af te leiden dat het bij het figuurrijden in totaal om 17 deelnemers ging

Onderdeel	datum(s)	aantal deeln. (i(ndiv)/ t(eams))	nat.	intern.
Kaatsen	zo. 11-9	6(x3) ^t	+	-
De kaatsers kwamen uit Friesland (4 teams) en Zuid-Holland (2 teams).				
Schieten (handboog)	zo. 18-9	17(x plm. 3?) ^t	+	-
idem	zo. 18-9	10-tallen(?) ⁱ	+	-
Voetbal	zo. 25-9	2(x11) ^t	+	-

De bedoeling was 'een Fransch elftal over te halen in dezen voetbalwedstrijd mede te dingen', maar dat ging niet door 'daar de Franschen zich slechts voor een Rugbyvoetbalwedstrijd beschikbaar wenschten te stellen, en de Nederlandsche bond vasthield aan zijn principe om alleen het Association-football toe te laten' (Travaglino ([1893]): 204).

Onderdeel	datum(s)	aantal deeln.	nat.	intern.
Atletiek	zo. 25-9			
100 m hardlopen		15 ⁱ	+	-
werpen cricketbal		?	+	-
350 m hardlopen		?	+	-
402¼ m hardlopen		?	+	-
110 m hindernissen		11 ⁱ	+	-
804½ m hardlopen		6(?) ⁱ	-	+
1609 m hardlopen met handicap		17 ⁱ	+	-
verspringen		13 ⁱ	+	-
100 m hardlopen		?	+	-
polsstokspringen		3 ⁱ	+	-
402¼ m hardlopen (‘troostwedstrijd’)		?	+	-

Het Uitvoerend Comité wilde alle onderdelen internationaal openstellen, maar er meldde zich maar één buitenlander, voor één onderdeel, namelijk de 804½ m hardlopen (Travaglino ([1893]): 205).

Volgens Jan Feith (red.) ([1900]): 173, werd er nog een atletiekwedstrijd georganiseerd: ‘De sporttentoonstelling, te Scheveningen gehouden, organiseerde onder Bondscontrole op 2 Oct. wedstrijden, waarbij [P.] Calkoen de 100 M. wint in 11 3/5 sec.’

Onderdeel	datum(s)	aantal deeln.	nat.	intern.
Schaken (met levende figuren)	do. 29/30-9 en zo. 2-10	7 ⁱ	+	-
idem	zo. 2-10	11 ⁱ	+	-

Scheveningen had met het uit Engeland overgenomen schaken met levende figuren een primeur in Nederland (Travaglino ([1893]): 209).

Herinneringsmedaille t.g.v. de ISVP. Op de medaille zijn rondom het Haagse wapenschild zowel attributen van traditionele vermaken (bijvoorbeeld jacht, paardensport en visserij) als moderne sporten (bijvoorbeeld cricket, tennis en schermen) te zien. Collectie: Pieter Breuker

Commentaar

Het programma omvatte 15 verschillende onderdelen: kolven, biljarten, duivenwedvlucht, zeilen, schoonspringen paarden, kegelen, cricket, tennis, schermen, wielrijden, kaatsen, handboogschieten, voetbal, atletiek en schaken. Het is van belang om te weten in hoeverre dat aanspraak kan maken op een zekere mate van volledigheid. Een goede graadmeter daarvoor is een vergelijking van de onderdelen van de ISVP met als compleet bedoelde nationale sportoverzichten van rond 1900 en met de nationale sportmanifestatie ter gelegenheid van de troonsbestijging van Koningin Wilhelmina in 1898. Daarbij presenteerde zich de gehele Nederlandse sportwereld. Bij de overzichten gaat het om: Jan Feith (red.). *Het boek der sporten*. Amsterdam, z.j.

[1900] en: Jan Feith (red.). *Sportboek voor 1904*. Baarn, 1904. Feith beklagt zich er trouwens in de laatstgenoemde publicatie over dat die niet volledig is door onvoldoende medewerking van de sportorganisaties ('Voorwoord', [1-2]). Dat mag waar zijn, toch geven zijn beide publicaties een betrouwbaar beeld van de stand van zaken betreffende de breedte van de sportwereld rond 1900. Relevante informatie over de nationale sportmanifestatie is te vinden in: *Officiëel Gedenboek van de feestelijke ontvangst en de inhuldiging van Hare Majesteit Koningin Wilhelmina Helena Pauline Maria binnen Amsterdam in 1898*. Amsterdam, z.j. [1898], pp. 434-437, 353-357 en op: <http://www.koninklijkhuis.nl> onder de knop 'nationale sportmanifestatie'. Vergelijking leidt tot het volgende overzicht:

b. Alfabetisch overzicht van sporten in 1892, 1898, 1900 en 1904

	1892 (wedst.)	1898 (7/22-9) ¹	1900 (boek) ²	1904 (boek)
atletiek (hardlopen, springen, gewichtheffen, touwtrekken)	+ ³	+ ⁴	+	+
automobielsport	-	-	+	+
beugelen ⁵	-	-	+	-
biljarten	+	-	-	-
boksen	-	+	+	-
cricket	+	+	+	+
duiven	+	+	-	-
golf	-	+	+	+
gymnastiek	-	+	-	+
hockey en bandy	-	+	+	+
honden ⁶	-	+	+	+
jacht	-	+	+	+
kaatsen	+	+	+	+
kegelen	+	+	+	+
kolven	+	+	+	+
korfbal	-	-	-	+
krachtsport ⁷	-	-	+	-
lawntennis	+	+	+	+
paarden	+	+	+	+
roeien	-	+	+	+
schaatsenrijden	-	+	+	+
schaken	+	-	-	-
schermen	+	+	+	+
schieten ⁸	+	+	+	+
vissen	-	+	+	-
voetbal	+	+	+	+ ⁹
wielrijden	+	+	+	+
zeilen	+	+	+	+
zwemmen	-	+	+	+
Totaal (van de 29):	15	23	24	22

Aantekeningen:

1. De gegevens betreffen een combinatie van twee sportmanifestaties ter gelegenheid van de troonsbestijging van Koningin Wilhelmina. De belangrijkste is de landelijke sportoptocht d.d. 22 september 1892 van de gehele Nederlandse sportwereld op Clingendael als onderdeel van de inhuldigingsfeesten. Naast en na de optocht waren er nog korte demonstraties van wielrijders (figuurrijden), schermers, militairen, schutters, gymnasten, hardlopers en jagers (met hun honden) en ook korte demonstratiewedstrijden op het gebied van boksen, voetballen en paardensport. Tijdens de Volksfeesten van 7 september 1892 te Amsterdam waren er een duivenwedvlucht, 'volkswedstrijden' (naast hardlopen, hoogspringen en verspringen nog mastklimmen, enteren, wagenkruien en tonkruien) en een gymnastiekuitvoering.
2. Feith (1900): 147-149) noemt ook nog 'jongenssport' (met onder meer hoepelen, tolleren, knikkeren en vliegeren), maar dat onderdeel past uiteraard niet in dit overzicht.
3. Zoals we hiervoor hebben gezien, bestond het onderdeel atletiek op de ISVP uit hardloopnummers, verspringen, polsstokspringen enwerpen met de cricketbal.
4. Dat wil zeggen hardlopen, hoogspringen en verspringen.
5. Beugelen, vooral in Zuid-Nederland beoefend, is een behendigheidsspel, waarbij met een houten schopje een bal door een ijzeren ring (de beugel) moet worden gespeeld.
6. Bij honden gaat het om uiteenlopende zaken als fokken, jacht en 'wedlopen' (met windhonden).
7. Het betreft gewichtheffen en worstelen.
8. Op de ISVP gaat het alleen om handboogschieten, in de andere kolommen ook om het schieten met geweer.
9. Voetbal wordt in Feith (red.) ([1900]): 233) betiteld als 'athletieke sport'.

c. Toelichting en commentaar

c.1. Aantal sporten

Het belang van de ISVP kan uiteraard in belangrijke mate worden afgemeten aan het aantal gerepresenteerde sporten, zowel op de tentoonstelling zelf als in het wedstrijdprogramma. De conclusie kan zijn dat van de vier bronnen de ISVP het kleinst aantal sporten vertegenwoordigt, namelijk 15 van de 29. Nu is er reden om

die op het eerste oog magere uitkomst te relativiseren. Allereerst bracht de opzet van de organisatie met zich mee dat een aantal sporten niet kon worden beoefend. Het Uitvoerend Comité had, zoals we hebben gezien, voor compacte (zomer)spelen gekozen, zoveel mogelijk op één lokatie. Dat betekende dat de automobielsport (die in 1892 overigens nog in de kinderschoenen stond), golf (ook nieuw), hockey en bandy (idem)^{xxviii}, honden, jacht, roeien, schaatsenrijden, vissen en zwemmen niet in aanmerking kwamen. De voorzieningen daarvoor ontbraken op de wedstrijdlokatie. Verder viel uiteraard korfbal af omdat die sport in 1892 nog niet bestond. Krachtsport (gewichtheffen en worstelen) was in 1892 nog nauwelijks ontwikkeld. Het is ten slotte goed voorstelbaar dat de organisatie weinig belang hechtte aan het verouderde en sterk regionaal bepaalde beugelen. Zo zijn de 'echte' lacunes dus boksen en gymnastiek. Travaglino ([1893]) laat zich daar niet over uit, maar het zou heel goed kunnen dat ze ontbreken omdat het Uitvoerend Comité vaak wel heel laat met het organiseren van bepaalde sportonderdelen is begonnen. Een goed voorbeeld daarvan is het schaken: dat werd pas enkele dagen voor de wedstrijddata aangekondigd.^{xxix}

c.2. Datus en spreiding over de tentoonstellingsperiode

Meer dan de helft van de sportwedstrijden viel op de zondag, helemaal of deels. Dat was voor velen de enige vrije dag. Gemiddeld genomen trokken de zondagen ruim 2½ keer zoveel betalende bezoekers als de andere dagen.^{xxx} De wedstrijden waren redelijk verspreid over de hele tentoonstellingsperiode, al begonnen ze pas op 24 juni. Misschien had ook dat te maken met de late organisatie van de sportwedstrijden.

c.3. Aantallen deelnemers

Waar dat mogelijk was, heb ik het aantal deelnemers genoemd, op basis van individuen of van teams. Daarbij deden zich verschillende moeilijkheden voor. Regelmatig was helemaal niet duidelijk om hoeveel deelnemers het ging. Problemen leverden soms ook de omvang van teams op. Ten slotte heb ik ook meer dan eens een schatting moeten maken van de aantallen. Dat was zoals gezegd met name bij het kegelen een ingewikkelde kwestie. Met de nodige reserves levert een conservatieve schatting op dat het totale aantal deelnemers tussen de 4.500 en 5.000 moet zijn geweest. Een groot deel daarvan betrof de deelnemers aan het schoonrijden met paarden, de kolvers en vooral ook de kegelaars. Toch blijft ook daarzonder het aantal spor-

ters nog aanzienlijk: ik schat het op ongeveer 400-500.

c.4. Internationaal

Het Uitvoerend Comité heeft, waar mogelijk, een internationaal aspect aan het wedstrijdprogramma willen geven. Dat blijkt niet alleen uit die onderdelen waarop ook werkelijk buitenlanders uitkwamen, het komt ook tot uiting in de bedoelingen die het Comité had met het uiteindelijk tegen haar zin uitsluitend nationaal verlopen cricket en voetbal. Al met al hadden, helemaal of deels, de volgende onderdelen een internationaal karakter: atletiek, biljarten, kegelen, paardensport, schermen, tennis, wielrijden en zeilen. Het totale aantal buitenlanders is moeilijk te schatten. Het gaat in ieder geval om tientallen.

Hoewel dat aantal op het eerste gezicht niet spectaculair lijkt, moet het belang daarvan niet worden onderschat. Veel bezoekers zullen op de ISVP voor het eerst met een bepaalde tak van sport kennis hebben gemaakt. Het bijzondere karakter daarvan werd uiteraard versterkt door buitenlandse deelnemers. De tenniswedstrijden tijdens de ISVP gelden als het begin van de internationale tenniscontacten van Nederland.^{xxxix} De ISVP zal zeker hebben bijgedragen tot het leggen van internationale contacten. Ik kom daar nog op terug.

Er bestaat jammergenoeg weinig aanvullende informatie over de herkomst van de buitenlanders. Zo geeft Travaglini ([1893]) lang niet altijd aan waar de buitenlandse deelnemers vandaan kwamen en voor de uitslagen, als hij die al vermeldt, geldt hetzelfde. Ook in de door mij geraadpleegde kranten is weinig te vinden, maar nader onderzoek zou misschien nog wat kunnen opleveren.^{xxxix} Ik kom voorlopig tot het volgende (dus onvolledige) overzichtje van uitsluitend prijswinnaars, alfabetisch gerangschikt naar sportdiscipline.

Sportdiscipline	Vertegenwoordiger(s) van in ieder geval
Atletiek	Duitsland
Biljarten	België
Schermen	België
Paarden (schoonrijden)	Duitsland, Groot-Brittannië, Oostenrijk
Tennis	V.S. van Amerika, Groot-Brittannië
Wielrijden	Denemarken
Zeilen	Groot-Brittannië ^{xxxiii}

De buitenlandse prijswinnaars kwamen dus (op zijn minst) uit zeven landen: België, Frankrijk, Duitsland, Oostenrijk, Groot-Brittannië, Denemarken en de V.S. van Amerika. Het lijkt waarschijnlijk dat er meer landen bij de wedstrijden waren betrokken. Zo was ook Frankrijk vertegenwoordigd onder de inschrijvingen van paarden die meededen aan het schoonrijden.^{xxxiv}

c.5. Nationaal

Het Uitvoerend Comité had niet alleen maar oog voor de internationale dimensie van sport. Ze nam ook heel bewust 'typisch Nederlandse' sporten in het programma op. De keuze daarvoor motiveert ze het duidelijkst in het verslag over het kaatsen. 'Zooals uit de vorige verslagen blijkt, bestond steeds bij het Uitvoerend Comité der tentoonstelling de overtuiging dat het op zijn weg lag zooveel mogelijk de vaderlandsche sport in eere te houden, en er voor te waken, dat bij de reeks van wedstrijden, die elkander op zijn terreinen voortdurend afwisselden, de wedstrijden in de nationale sportspelen niet ontbraken. Bovendien had het Comité reeds sinds het begin de ondervinding opgedaan, dat dit streven bij het publiek de grootste waardering ondervond, en de groote belangstelling bij de wedstrijden in het oud-Hollandsch kolfspel strekten hiervan tot bewijs [...].

Het kaatsspel is een oud-Hollandsch volksspel, dat zoowel in Friesland als in Holland, hoewel volgens eenigszins verschillende reglementen beoefend wordt. En juist in dit opzicht was de wedstrijd door de Scheveningsche Tentoonstelling uitgeschreven voor de beoefenaars van dit spel van zoo groot belang.^{xxxv} Naast het kaatsen en het kolven, dat eerder al expliciet 'dit bij uitstek vaderlandsch spel' wordt genoemd^{xxxvi}, geldt verder nog het handboogschieten als typisch nationaal: 'Ook deze tak van sport, bijna uitsluitend in Nederland beoefend, mocht onder de door de Sporttentoonstelling te Scheveningen uitgeschreven wedstrijden niet ontbreken.'^{xxxvii}

c.6. Breed wedstrijdprogramma

Het Uitvoerend Comité gaf de ruimte aan sport in brede zin. Er was, gezien de internationale opzet, vanzelfsprekend plaats voor moderne, meest uit Engeland geïmporteerde sporten als cricket, tennis en voetbal. Die hadden, zeker in 1892, voor velen nog het aureool van het nieuwe. Een echte nouveauté was het eveneens uit Engeland overgenomen schaken met levende figuren. De organisatie had de publieke belangstelling daarvoor goed ingeschat: die was groot genoeg

gebleken 'om op Zondagavond den 2ⁿ October met eene laatste voorstelling van dezen aard de Scheveningsche Tentoonstelling op eene waardige wijze af te sluiten.'^{xxxviii} Daarnaast was er dus plaats voor 'vaderlandsche sport': kaatsen, kegelen en handboogschieten. Het Uitvoerend Comité voelde dat als een ereplicht. Tegelijkertijd gaf ze daarmee die 'sportspelen' een nationaal en zelfs internationaal podium.^{xxxix} Dat haar streven weinig effect heeft gehad op de verbreding van de oude, traditionele vermaken, is een ander verhaal.^{xl}

Het wedstrijdprogramma kan, in samenhang met de tegenstelling moderne sporten – vaderlandse spelen, nog op een andere wijze als breed worden opgevat. Het bevatte zowel disciplines voor de maatschappelijke bovenlaag als voor 'het volk'. Voorbeelden van het laatste zijn kaatsen, kolven en kegelen, van het eerste, naast bijvoorbeeld cricket, tennis en (toen ook nog) voetbal, zeilen. Dat blijkt voor wat betreft het zeilen niet alleen uit het kleine aantal deelnemers, 11, maar ook uit de hoogte van het inschrijfgeld: dat bedroeg 25 gulden (of £ 2:2:0).^{xl} Daarvoor moest een handarbeider zeker drie weken werken.

Ten slotte is het gebodene ook breed in de zin van fysieke spelen (de hiervoor genoemde) in combinatie met diersporten (wedvlucht duiven en paardensport) en een denksport (schaken). De afsluitende conclusie kan zijn, dat, even afgezien van de beperkingen die de wedstrijdlokatie met zich meebracht, het programma een vrijwel volledige uitvoering bracht van wat rond 1900 onder het begrip 'sport' viel.

4. Effecten van de tentoonstelling op sport en sportbeoefening

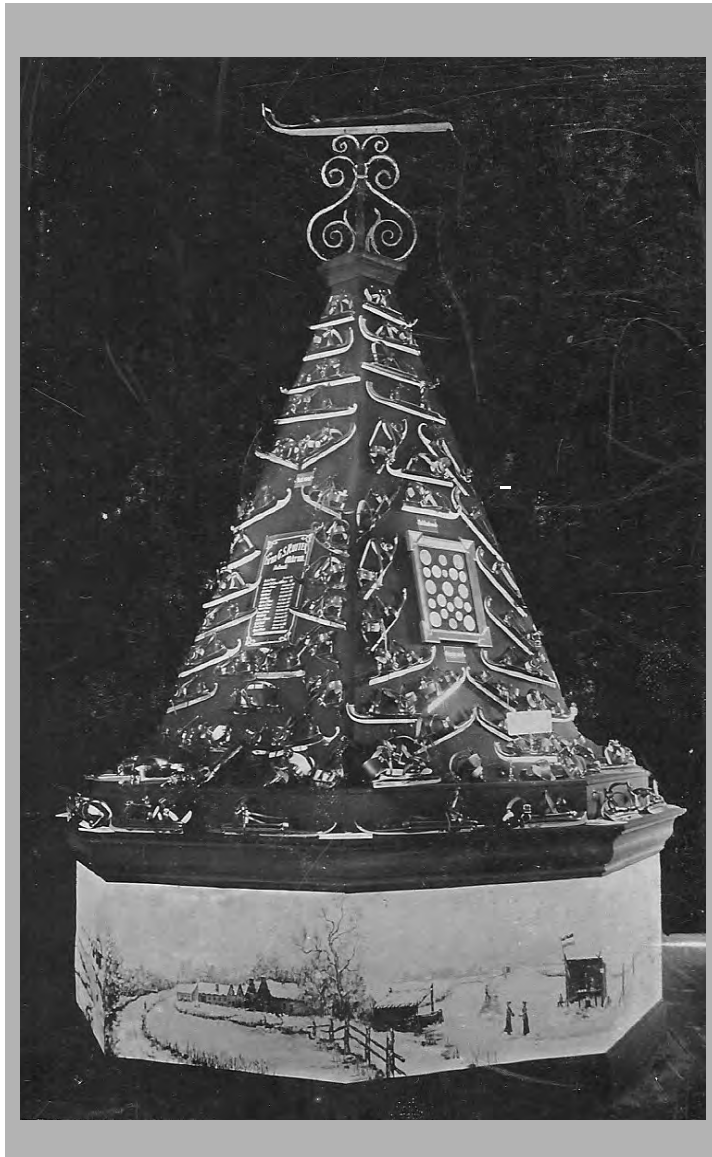
Travaglino ([1893]) gaat aan het eind van zijn officiële verslag, in het hoofdstukje 'De gunstige gevolgen der Tentoonstelling', ook in op de consequenties van de ISVP voor sportbeoefening. 'Voorzeker is ook door de Tentoonstelling bij vele Hollandsche jongelieden de beoefening van Sport aangewakkerd geworden, waartoe de verschillende wedstrijden het hunne hebben bijgedragen. Zelfs aan de verouderde sportspelen, als kaats, handboogschieten, kolven enz. is veel meer bekendheid gegeven; bij vele bestonden deze spelen slechts in naam en nu door de gehouden wedstrijden heeft men deze spelen kunnen zien en leeren waardeeren.'^{xlii} Nu is die uitspraak nogal algemeen en ze wordt bovendien niet onderbouwd door concrete feiten. Toch heeft Travaglino ongetwijfeld gelijk. Er zijn tal

van feiten die wijzen op een grote impact van de ISVP op sport en sportbeoefening. Om dat te laten zien, bespreek ik eerst de concrete vermeldingen in de beide eerder genoemde boeken van Feith over de effecten van de ISVP. Die plaats ik vervolgens in een breder kader, aan de hand van vooral kwantitatieve gegevens over de ISVP.

In Feith (red.) ([1900]) wordt de ISVP driemaal vermeld. Het minst indicatief is deze, in een ander verband al eerder genoemde, mededeling in Feiths hoofdstuk over atletiek: 'De sporttentoonstelling, te Scheveningen gehouden, organiseerde onder Bondscontrole op 2 Oct. Wedstrijden, waarbij Calkoen de 100 M. wint in 11 3/5 sec.'^{xliii} Van meer gewicht is deze uitspraak in het hoofdstuk over lawn-tennis: 'Het jaar 1892, dat tengevolge van de te Scheveningen gehouden Internationale Sport-Visscherij en Paarden-Tentoonstelling zulk een gunstig jaar is geweest voor alle takken van sport, kan dus ook met eere genoemd worden in deeze aantekeningen over het Lawn-Tennis.'^{xliv} Het gunstige effect wordt nadrukkelijk bevestigd in Feith (red.) (1904)^{xlv}: 'De groote beoefening van het spel [lawn-tennis] in ons land dagteekent van een tiental jaren geleden na de voor het geheele sportleven in ons land zoo belangrijke "Internationale Sport-, Visscherij- en Paardententoonstelling."' We hebben hiervoor al gezien dat de ISVP voor het lawn-tennis het begin van de internationale contacten betekende. Dat brengt me op de derde vermelding in Feith (red.) ([1900])^{xlvi}: tijdens de ISVP werd te Scheveningen de I(nternational) S(kating) U(nion) opgericht. De deelnemende landen waren Nederland, Duitsland, Oostenrijk, Hongarije, Groot-Brittannië en Zweden.^{xlvii} Er werden belangrijke besluiten genomen, die nog steeds gelden, bijvoorbeeld de invoering van de meter i.p.v. de mijl als meeteenheid en het instellen van een WK over vier afstanden: 500, 1.500, 5.000 en 10.000 m. De eerste voorzitter van de ISU werd Pim Mulier.^{xlviii}

Een belangrijk middel om bekendheid te geven aan de ISVP was uiteraard publiciteit. Ik noem een aantal gegevens. Op 26 maart 1892 richtte het Uitvoerend Comité een verzoek aan de hoofdredactie van 17 landelijke en regionale kranten en aan de redactie van het sporttijdschrift *De Nederlandsche Sport* (1882) tot de oprichting van een perscomité.^{xlix} Die wens werd ingewilligd en zo kwam de ISVP vaak in het nieuws, zowel in landelijke als in regionale kranten. Bovendien had de ISVP zijn eigen medium in de vorm van het *Journal Officiel de l'Exposition Internationale de Sport, de*

Pêche et de Chevaux.¹ Daarin verschenen ook regelmatig advertenties van de ISVP, net als in andere kranten, bijvoorbeeld de *Leeuwarder Courant*. Bekendheid aan de tentoonstelling gaven ook de al eerder genoemde drie catalogi: de algemene catalogus en verder de beschrijvingen van de inzending van Koningin Emma en van de paardententoonstelling. Halverwege de ISVP verschenen nog twee belangrijke boekpublicaties: *Herinneringen aan de Internationale Sport-tentoonstelling te Scheveningen Juni-October 1892*. Redactie Geïllustreerde Bladen. Amsterdam, z.j. [1892] en Harold Hickman. *John Bull at the Exhibition the Hague*

De inzending van 'schaatsenmakerij' G.S. Ruiter te Akkrum. Collectie: Schaatsmuseum Hindeloopen

and Scheveningen. The Hague, z.j. [1892].^{li} Het laatste boekje werd ook in het Nederlands en Frans uitgegeven. Van belang was ook nog Muliers vijfdelige tijdschriftpublicatie 'Iets over sport en over de Sporttentoonstelling te Scheveningen', die deels tijdens de ISVP uitkwam.^{lii} Onduidelijk is de verschijningsdatum van de *Souvenir de Schéveninque et de l'Exposition Internationale de Sport, de Pêche et de Chevaux*. Juin-Septembre 1892. Bevatte andere publicaties soms hooguit enkele tekeningen van de ISVP, de *Souvenir de Schéveninque [...]* geeft een negental (fraaie) foto's, al betreffen die jammergenoeg alleen maar de tentoonstelling.^{liii} Na afloop kreeg de ISVP vooral nog publiciteit door Travaglino's *Verslag [...]*. De afsluitende conclusie kan zijn dat de ISVP veel publiciteit heeft gegenereerd. Die moet vanzelfsprekend invloed hebben gehad op het verder bekendmaken van sport en tegelijk ook op de feitelijke sportbeoefening in Nederland.

In dit verband wijs ik ook nog eens op de hoge bezoekersaantallen (ongeveer 600.000 in totaal), de over het algemeen goed bezochte sportwedstrijden, waarvan Travaglino herhaaldelijk getuigt^{liv}, en op het grote aantal exposanten (ongeveer 1.500) van sportbenodigdheden. In het kader van de internationale opzet daarvan constateert Pim Mulier: 'de tentoonstelling [is] allicht voor ons land nuttig en leerrijk geweest. Door vergelijking [met het door buitenlanders] tentoongestelde] slechts leert men eigen kracht naar waarde te schatten.'^{lv} Ook Hickman signaleert het vernieuwende karakter van de tentoonstelling: 'Perry & Co, the wellknown English, American and Continental firm [,] display a large variety of cricket, lawn-tennis and other sporting games. They are anxious to introduce the game of Golf into Holland, at least the representative drew several times our particular attention to that game and the Slazenger goods.'^{lvi} Het geheel overziend, lijkt het me duidelijk dat de ISVP voor Nederland van groot belang is geweest voor het verder bekendmaken van sport, voor de materiaalontwikkeling en de sportbeoefening. Eén aspect verdient daarbij nog apart aandacht: de internationalisering van sport.

5. Nog eens internationale aspecten

De internationale aspecten van de ISVP droegen in belangrijke mate bij aan het belang van de manifestatie. Nederlanders en buitenlanders kwamen over en weer in contact met elkaars exposanten, officiële vertegenwoordigers en sportmensen, waarbij ze zo zorgden voor verdere bekendheid en verspreiding van sport

c.a. Hiervoor is internationalisering aan de orde geweest met betrekking tot de officiële voertaal (het Frans), de exposanten van de algemene tentoonstelling (met daarnaast nog nationale afdelingen voor België, Frankrijk, Oostenrijk en Noorwegen) en die van de paardententoonstelling, de deelnemers aan de wedstrijden, de oprichting van de ISU en de media (met publicaties in het Frans en Engels).

Over de bezoekers en de exposanten is nog wat meer te vertellen. Helaas bestaan er geen concrete gegevens over aantallen buitenlandse bezoekers aan de ISVP. Een aanwijzing is te vinden in de mededeling dat het aantal buitenlandse bezoekers aan Scheveningen in 1892 48.691 bedroeg, ongeveer 4.000 meer dan het jaar ervoor.^{lvii} Die hebben natuurlijk niet allemaal de ISVP bezocht, maar ze kunnen er moeilijk helemaal aan voorbijgegaan zijn: de gebouwen stonden op de plaats van het huidige Circustheater, tegenover het Kurhaus. Het aantal buitenlanders had overigens nog aanzienlijk groter kunnen zijn als de tentoonstelling aan het begin geen last had gehad van een typhus- en in september van een cholera-epidemie. Vooral de laatste heeft 'een ongelooflijk groot nadeel aan het vreemdelingen bezoek te Scheveningen' berokkend.^{lviii}

Wat de exposanten betreft, concludeert Travaglino: 'Vele Nederlandsche huizen hebben tengevolge dezer Tentoonstelling nieuwe verbindingen met buitenlandsche fabrikanten aangeknoopt'.^{lix} Om de deelname van buitenlandse exposanten te bevorderen en de zaken ter plekke zo goed mogelijk te regelen, werden er 'buitenlandsche Commissien geconstitueerd' voor: Engeland, Frankrijk, Duitsland (met meer dan 100 leden), België, Oostenrijk en Hongarije, Spanje, Noorwegen en, ten slotte, Zweden.^{lx}

Het internationale karakter uitte zich ook nog op een tot nu toe niet besproken wijze. De ISVP was (grotendeels) een verkooptentoonstelling, waarop binnen elke groep en klasse de tentoongestelde objecten konden worden bekroond. Dat is op grote schaal gebeurd: er zijn honderden prijzen uitgereikt.^{lxi} De beoordeling was in handen van een internationale jury, met vertegenwoordigers uit Nederland, België, Frankrijk, Oostenrijk en Duitsland.^{lxii} Ook de paardententoonstelling kende een internationale jury'.^{lxiii}

Bezoekers van de tentoonstelling kwamen op grote schaal in contact met 'het vreemde'. Zo schetst de *Leeuwarder Courant* een levendig beeld van de internationale paardententoonstelling: 'Wanneer men de terreinen opkomt, is de aanblik allervrolijkst. Aan alle zijden bewegen zich drukke mensen, rennende paar-

den, geagiteerde paardenknechts, luid pratende eigenaars, ernstige juryleden en rinkelende huzaren-officieren. Op honderden palen wapperen lustig en wild de vlaggen en wimpels; hier schreeuwen de Belgische *maquignons* [paardenhandelaren] met vreemde keelgeluiden, om hunne dieren harder en mooier voor de jury te doen draven'.^{lxiv} De hele tentoonstelling ademde een internationale sfeer, met producten en standhouders uit een groot aantal landen. De bezoekers zullen met extra aandacht hebben gekeken naar de prestaties van de buitenlandse deelnemers aan de sportwedstrijden. Zullen ze de zegevierende Brusselaar R. Glorieux (!) de prijs van f 300,- (of een kunstvoorwerp van dezelfde waarde) hebben gegund bij het biljarten^{lxv}, waren ze blij met de overwinning van de Hamburger Rudolf Stamer op de 804½ m hardlopen, die overigens met een 'eerebeker' tevreden moest zijn^{lxvi}, erkenden ze de klasse van de Londense zeiler A.D. Clarke, die met zijn boot *Rêverie* de eerste prijs opstreek bij het zeilen, een zilveren bokaal ter waarde van maar liefst f 1.000,-?^{lxvii} Wie over geld en tijd beschikte - in 1892 nog sterk aan elkaar verbonden - moet een boeiende sportzomer hebben gehad.

6. Besluit

De ISVP markeert in verschillende opzichten een historisch moment in de Nederlandse sportgeschiedenis. Het ging om een ongekend grootschalige sportmanifestatie, als een cluster van tentoonstellingen én als een reeks van sportwedstrijden. Ook bijzonder was de combinatie van oude, inheemse vermaken en moderne, meeste Engelse sporten. De ISVP heeft zeker bijgedragen aan een verdere bekendmaking en acceptatie van die moderne sporten. Van groot belang ook was het internationale karakter van de ISVP. Het zou nog 36 jaar duren voordat Nederland voor het eerst een nu nog algemeen bekend internationaal sportevenement organiseerde: de Olympische Spelen van 1928 in Amsterdam (wie waarde hecht aan kabbalistiek, moet worden getroffen door de jaartallen 1892 - 1928). Natuurlijk, de Spelen hadden een grotere omvang en impact, maar een vergelijking met de ISVP is niet helemaal uit de lucht gegrepen. Ik baseer me voor de gegevens van 1928 op de kerncijfers van Ton Bijkerk.^{lxviii}

	ISVP 1892	O.S. 1928
Duur:	24 juni t/m 2 oktober	17 mei t/m 12 augustus
Aantal deelnemers:		
mannen:	4.500-5.000?	2.595
vrouwen	100-200?	274
Aantal deelnemende landen:	rond de 10?	46
Aantal beoefende sporten:	15	16
Aantal sportonderdelen:	43 ^{lxi}	109 (waarbij 13 'kunst')
Aantal betalende toeschouwers:	± 600.000	665.699

Zoals hiervoor beredeneerd, worden de deelnamecijfers van 1892 voor de mannen flink beïnvloed door de onderdelen paardensport (ruim 250), kolven (± 1.350) en vooral kegelen (wellicht bijna 3.000) en voor de vrouwen door het kegelen (waarschijnlijk tussen de 100 en 200). Zonder die onderdelen schat ik het aantal mannelijke deelnemers op 400-500, het aantal vrouwelijke op misschien 10 (tennis). Wat de aantallen toeschouwers betreft, gaat het om wedstrijden én tentoonstelling (met bovendien vele dubbeltellingen én met de bezoeken van aandeelhouders, exposanten, officials e.d. meegerekend). Ondanks die relativerende kanttekeningen is het belang van het wedstrijdprogramma van 1892 evident. Dat telde 15 verschillende disciplines, waarbij in ieder geval 8 ook buitenlandse deelnemers trokken. Het belang wordt, het zij nog één keer gezegd, in hoge mate versterkt door het internationale karakter van de eigenlijke tentoonstelling. Nederland maakte niet in 1928, maar al 36 jaar eerder kennis met de nationale en internationale sportwereld.^{lxx} Tegen de achtergrond van een krappe voorbereidingsperiode en een wereld waarin de (moderne) sport en sportorganisatie nog in hun kinderschoenen stonden, had het Uitvoerend Comité daarmee een knappe prestatie geleverd.

¹ De auteur is verbonden aan de afdeling Historische Kinesiologie en Sportgeschiedenis van de KULeuven.
e-mail:
Pieter.Breuker@faber.kuleuven.be; p.breuker@rug.nl

Literatuur

- Adriani Engels, M.J. ([1960]). *Honderd jaar sport [...]*. Amsterdam.
- Bijkerk, Ton (2008). *Olympisch Oranje. Van Athene 1896 tot Beijing 2008*. Baarn.
- Bollerman, Theo. *Gravel & Gras. Witte tenniskleding verplicht. Heden en Verleden van de Tennisparken, de Clubs en de Mensen in Den Haag en Omstreken* ([2003]). Den Haag.
- Breuker, Pieter (2008). 'Sport' in het Nederlands. Introductie en acceptatie van woord en activiteit in Nederland (1840-1900). In: *Sportimonium* [speciaalnummer voor Roland Renson], jrg. 28 (2008), 3-4: 67-79.
- Breuker, Pieter (2010). 'Skeveningen 1892: it keatsen op de eerste grutte nasjonale en ynternasjonale sportmanifestaasje'. In: *De Keatsfreon*, jrg. 19 (2010), 22-30.
- Catalogue Officiel de l'Exposition Internationale de Sport, de Pêche et de Chevaux à Scheveningen Juin – 1892 – Octobre ([april/mei 1892]). Rotterdam.
- Catalogus Internationale Paardententoonstelling 22-30 Juli 1892*. ([april/mei 1892]). Rotterdam.
- Feith, Jan (red.) ([1900]). *Het boek der sporten*. Amsterdam.
- Feith, Jan (red.) (1904). *Sportboek voor 1904*. Baarn.
- Franceschi Neto Wacker, Marcia De en Christian Wacker (2010). *Brazil goes Olympic. Historical Fragments from Brazil and the Olympic Movement until 1936*. Kassel.
- Geïllustreerde Catalogus van Diploma's, Kunstvoorwerpen, Boek-, Plaatwerken en Schilderijen behorende aan Hare Majesteit de Koningin* (1892). Rotterdam.
- Gouw, Jan ter (1871). *De volksvermaken*. Haarlem.
- Hickman, Harold [ps. voor Johan Hekkema] (1892). The Hague.
- Journal officiel de l'exposition internationale de sport, pêche et de chevaux* (1892).
- Laer J.Czn, G.W.A. van ([1932]). *Gedenkboek van den Koninklijken Nederlandschen Schaatsenrijdersbond bij het vijftig jarig bestaan 1882 – 1932*. Amsterdam.
- Mulier, Willem (1892). 'Iets over sport en over de Sporttentoonstelling te Scheveningen'. In: *Eigen Haard*, jrg. 18 [1892]: 459-462; 566-569; 632-633; 668-670; 699-701.
- Officiëel Gedenkboek van de feestelijke ontvangst en de inhuldiging van Hare Majesteit Koningin Wilhelmina Helena Pauline Maria binnen Amsterdam in 1898* ([1898]). Amsterdam.
- Redactie Geïllustreerde Bladen ([1892]). *Herinneringen aan de Internationale Sporttentoonstelling te Scheveningen Juni-October 1892*. Amsterdam.
- Souvenir de Schéveninque et de l'Exposition Internationale de Sport, de Pêche et de Chevaux. Juin-Septembre 1892* ([1892]). Z.p.
- Travaglino, Wijbrandus ([1893]). *Verslag der Internationale Sport-, Visscherij- en Paardententoonstelling te Scheveningen van 1 Juni tot 2 October 1892*. Z.p.
- Voort, Jan P. van de (2010). *De Renaissance van de visserij. De Nederlandse deelname aan nationale en internationale visserijtentoonstellingen 1861-1907*. Zutphen.
- Wijfjes, Huub (2004). *Journalistiek in Nederland. Beroep, cultuur en organisatie 1850-2000*. Amsterdam.

Digitale archieven

Het nieuws van den dag (via: [http // www.kranten.kb.nl](http://www.kranten.kb.nl))
Goessche Courant (idem)
Leeuwarder Courant (via [http // www.dekrantvantoen.nl](http://www.dekrantvantoen.nl))
Nieuwe Rotterdamsche Courant
 (via: [http // www.kranten.kb.nl](http://www.kranten.kb.nl))
The Times (via [http // www.rug.nl](http://www.rug.nl) > Catalogi & Bestanden > Times Digital Archive)

[http // www.koninklijkhuis.nl](http://www.koninklijkhuis.nl) (zoekterm: 'nationale sportmanifestatie')
[http // wikipedia.nl](http://wikipedia.nl) (zoekterm: 'wereldtentoonstelling')
[http // www.Tennismuseum.NL](http://www.Tennismuseum.NL) (zoekterm: 'internationaal')

Noten

ⁱ Deze gegevens berusten op: Travaglini ([1893]).
ⁱⁱ De officiële catalogus vermeldt 1.404 exposanten, maar daar is na het verschijnen ervan nog een aantal bij gekomen. Zie: *Catalogue Officiel [...]* ([april/mei 1892]).
ⁱⁱⁱ Van die expositie verscheen een aparte inventarisatie, namelijk: *Catalogus Internationale Paardententoonstelling [...]* ([april/mei 1892]). Dat het inderdaad om een *internationale* tentoonstelling ging, blijkt uit de thuislanden van de inzenders: naast Nederland nog België, Luxemburg, Duitsland, Frankrijk en Groot-Brittannië. De catalogus vermeldde van tientallen paarden dat ze te koop waren. Van sommige andere werd het dekgeld opgegeven. De Hollandse koopmansgeest verloor zich niet.
^{iv} De *Leeuwarder Courant* van 21 september 1892 (p. 2) meldt dat er tot en met 18 september 563.057 bezoekers door de poortjes waren gegaan. In dat verband is het overigens goed te bedenken dat het daarbij, naast betalende bezoekers, ook ging om exposanten, aandeelhouders, officials en houders van abonnementen. Het aantal los gekochte kaartjes lag aanzienlijk lager: 199.072 (met daarnaast 1803 'couponboekjes' met 10 en 965 met 20 kaartjes). Zie: Travaglini ([1893]): 258.
^v 'De wereldtentoonstelling [...] is een typisch product van het optimisme dat midden 19^e eeuw gold ten aanzien van de vooruitgang in de wereld [...]. De wereldtentoonstelling groeide uit tot een groots evenement waar ieder land zijn trots kon presenteren [...]. De tentoonstellingen hadden in de eerste plaats ten doel het bevorderen van de internationale handelsbetrekkingen en het propageren van de eigen technische vooruitgang; de invloed die ervan is uitgegaan, is echter vaak het grootst geweest op het culturele vlak (beeldende kunst en architectuur).' (Wikipedia, zoekterm 'wereldtentoonstelling'). Franceschi Neto Wacker, Maria de en Christian Wacker (2010): 59-60 stellen onder meer: 'In the second half of the 19th century, World Expositions were the stages for internationalism. This was one of the reasons that Pierre de COUBERTIN sought contact to these events, where civilisation, progress, technical development and international cooperation were promoted. The philosophy of World

Expositions anticipated the later developed Olympic ideals [...].'
^{vi} Paardententoonstellingen waren overigens een betrekkelijk jong fenomeen. Jan ter Gouw, de eerste Nederlandse 'sporthistoricus', beschrijft ze in 1871 in de context van nieuwe ontwikkelingen. Zie: Gouw, ter (1871): 90-91.

^{vii} Zie *Goessche Courant*, 10 maart 1892.

^{viii} Zo is hij voor wat betreft de Nederlandse inzending nauw betrokken bij de Wereldtentoonstellingen van onder meer 1883 in Amsterdam, 1885 in Antwerpen en 1889 in Parijs, waarop hij 'already distinguished himself'. Zie: Hickman (1892): 78.

^{ix} Travaglini ([1893]): 5.

^x Idem: 15.

^{xi} Idem: 6.

^{xii} Zie voor meer informatie over de afdeling visserij: Voort, van de (2010): 81-92.

^{xiii} Het uitstel was noodzakelijk door de strenge winter van 1890-1891 (Travaglini ([1893]): 28).

^{xiv} Idem: 133-134 resp. 32.

^{xv} Dat verklaart ook waarom er ruimte was voor bijvoorbeeld aparte 'tijdelijke tentoonstellingen' over rozen en later nog over vruchten, onderwerpen die natuurlijk niets te maken hadden met de hoofdtentoonstelling.

^{xvi} *Het nieuws van den dag*, 2 juni 1892, p. 5. Zie ook het *Journal officiel [...]*, 1 juni 1892: [2-3], waar het doel in soortgelijke bewoordingen in het Frans is geformuleerd. Het *Journal officiel [...]* verscheen met zijn 120 nummers vrijwel dagelijks.

^{xvii} De afdeling 'Schoone Kunsten', het belangrijkste culturele onderdeel van de ISVP, was geen ongewoon element in een (grote) tentoonstelling. Die vormde voor een land een mooie gelegenheid de culturele rijkdom uit te stallen (zie ook noot 5). Op de Nederlandse afdeling van de verkooptentoonstelling hingen meesters als Mesdag en Israëls. Nederland had de grootste inzending, met 111 schilderijen, 40 aquarellen en 4 beelden. Daarna volgden Frankrijk (74, 13, 6), België (62, 20, 4), Duitsland (6, 4, 0) en Noorwegen (8, 0, 0). (Travaglini ([1893]): 106). Ook Groot-Brittannië had een belangrijke inzending, maar die was elders in de gebouwen ondergebracht.

^{xviii} Travaglini ([1893]): 21-27.

^{xix} *Catalogue Officiel [...]* ([april/mei 1892]): 4.

^{xx} Travaglini ([1893]): 100.

^{xxi} Idem: 102-103.

^{xxii} Zie: *Geïllustreerde Catalogus [...]* (1892). Deze bevat 546 doorlopende nummers.

^{xxiii} Travaglini ([1893]): 108. Het gaat voluit om Wilhelmina Frederika Anna Elisabeth Maria Marie (1841-1910), prinses van Oranje-Nassau, gehuwd met de prins Van Wied. Zij was een dochter van prins Frederik der Nederlanden en prinses Louise van Pruisen. Voor meer informatie: [http // wikipedia.nl](http://wikipedia.nl), zoekterm 'Marie van Oranje-Nassau (1841-1910)'.

^{xxiv} Soms was het verband met de hoofdthema's van de ISVP overigens wel heel ver te zoeken. Zo uit Harold Hickman kritiek op de stands met bijvoorbeeld zeep, advocaat, geconserveerd vlees, chocolade, puddingpoeder, koekjes en ondergoed, maar hij realiseert zich tegelijkertijd 'that the spaces must be let any-

how to cover expenses' (Hickman (1892): 48, 70-71).

xxv *Leeuwarder Courant*, 7 mei 1892, p. 2.

xxvi Travaglino ([1893]): 127.

xxvii Feith (red.) (1904): 91-139 resp. 91, 96.

xxviii Hockey en bandy werden toen nog als één sport opgevat: 'men heeft hier eigenlijk twee namen voor een en denzelfden sport, als hockey op het land, als bandy op het ijs gespeeld.' (Feith (red.) (1904): 65).

xxix Zo vermeldt de *Leeuwarder Courant* (die steeds uitvoerig over de ISVP heeft bericht) pas op 24 september (p. 2) dat er schaakwedstrijden met levende figuren zullen worden gehouden op 29 en 30 september en op 2 oktober.

xxx Travaglino ([1893]): 254-257.

xxxi Zie: Bollerman ([2003]): 78. Het tennistoernooi op de ISVP leidde tot contacten met België.

Zie: <http://www.Tennismuseum.NL>, onder de knop 'Internationaal'.

xxxii De kranten geven vooral de namen van Nederlandse winnaars. Ik heb de *Leeuwarder Courant* systematisch en de *Nieuwe Rotterdamse Courant* redelijk goed onderzocht.

xxxiii Travaglino ([1893]): biljarten (p. 118), zeilen (p. 130), paarden (pp. 149-151, 159-161), tennis (p. 179), schermen (p. 182), wielrijden (p. 186), atletiek (pp. 205-206).

xxxiv *Catalogus Internationale Paardententoonstelling* ([april/mei 1892]): 49. Daarnaast was in de afdeling fokpaarden (waarvoor geen wedstrijden waren uitgeschreven) ook nog Luxemburg vertegenwoordigd (zie ook noot 3).

xxxv Travaglino ([1893]): 195.

xxxvi Idem: 117.

xxxvii Idem: 197. Die aan het handboogschieten toegekende status is opmerkelijk. Vormen van boogschieten waren in 1892 al eeuwenoud en over grote delen van Europa verspreid. Het boogschieten stond in 1900 en 1920 op het Olympisch programma (zie ook de bijdrage van Thijs Kemmeren aan dit nummer).

xxxviii Travaglino ([1893]): 210.

xxxix Er heerste in de tweede helft van de 19de eeuw een grote mate van zorgeloosheid voor wat betreft de te gebruiken terminologie voor sportieve bezigheden. Zie: Breuker (2008): 3-4, 67-79, in het bijzonder 73-76.

xl Zie voor een uitvoerige beschrijving van het kaatsen op de ISVP: Breuker (2010): 22-30.

xli *Journal Officiel* [...], 17 juni 1892, [p. 4].

xlii Travaglino ([1893]): 260.

xliii Feith (red.) ([1900]): 173.

xliv Idem: 301.

xlv Feith (red.) (1904): 152.

xlvi Feith (red.) ([1900]): 267-268.

xlvii Laer, van ([1932]): 74. In 'Bijlage 4', p. 25, wordt Oostenrijk ten onrechte niet vermeld. Althans, volgens een krantenbericht van 30 juli 1892 waren toen al bij de ISU aangesloten: Nederland, Duitsland, Frankrijk, Oostenrijk, Hongarije, Rusland, Groot-Brittannië, Zweden, Noorwegen en de V.S. van Amerika (*Leeuwarder Courant*, 30 juli 1892, p. 2).

xlviii Travaglino ([1893]) besteedt aan die belangrijke gebeurte-

nis terecht een apart hoofdstukje: 'Verslag van het Internationale Schaatsenrijderscongres. 22-25 Juli 1892' (131-133).

xliv Daaruit kwam in 1893 de 'Haagsche Journalisten-vereening' voort. Zie: Wijfjes (2004): 92.

¹ Travaglino ([1893]): 53-55. Ik heb (nog) niet gezocht naar publiciteit in buitenlandse media, maar op zoek naar iets anders stuitte ik, via <http://www.rug.nl> > Catalogi & Bestanden > Times Digital Archive, op een bericht in *The Times* van 17 december 1891 (p. 5) over de ISVP.

^{li} De datering valt bij benadering af te leiden uit opmerkingen in de tekst van de beide boekjes (*Herinneringen*: 31 en 37, Hickman (1892): 41, 49, 51) en uit advertenties (voor Hickman (1892) bijvoorbeeld *Leeuwarder Courant*, 29 juli 1892, p. 2).

^{lii} In: *Eigen Haard* (1892), jrg. 18 [1892]: 459-462; 566-569; 632-633; 668-670; 699-701.

^{liii} Het foto-album is vandaag de dag uiterst zeldzaam. Dat geldt overigens voor vrijwel alle genoemde publicaties over de ISVP, die bijna uitsluitend in een enkele wetenschappelijke bibliotheek of in Het Haags Gemeentearchief te vinden zijn.

^{liv} Travaglino ([1893]): onder meer 115, 129, 163-164, 178-179, 186, 198, 210 en 254-257. Alleen van de kaatswedstrijd (p. 196) wordt expliciet gezegd dat de belangstelling tegenviel. Travaglino was buitengewoon nauw betrokken bij de ISVP en zou daardoor partijdig kunnen zijn. Ik heb daar echter vooralsnog geen duidelijke aanwijzingen voor gevonden.

^{lv} Mulier (1892): 700.

^{lvi} Hickman (1892): 50. Golf werd in 1889 door Engelsen in ons land geïmporteerd. De oudste Nederlandse golfclub, de Haagsche Golf en Country Club, dateert van 1893. Zie: Adriani Engels ([1960]): 91 en: Feith (red.) (1900): 116.

^{lvii} *Het nieuws van den dag*, 9 juni 1893, p. 13.

^{lviii} Travaglino ([1893]): 251-252, 262-263.

^{lix} Idem: 259.

^{lx} Idem: 29-31.

^{lxi} Idem: 222-247!!

^{lxii} Idem: 214-216.

^{lxiii} Idem: 153-154.

^{lxiv} *Leeuwarder Courant*, 1 augustus 1892, p. 5

^{lxv} *Leeuwarder Courant*, 29 juni 1892, p. 2 en 30 juni 1892, p. 2.

^{lxvi} Travaglino ([1893]): 205-206.

^{lxvii} Idem: 130. Dat was dan ook meteen een van de twee kostbaarste prijzen van alle wedstrijden. Ook de tweede prijs mocht er zijn: f 480,-. De derde bestond uit het inleggeld van f 25,-. Overigens vielen er ook met de paarden flinke prijzen te verdienen. Het hoogste bedrag was daar eveneens f 1.000,-, maar juist die prijs werd ingehouden. Verder waren er bij dit onderdeel (vele) prijzen van f 25,- tot f 500,- te verdienen. Zie: Travaglino ([1893]): 144-149 en 157. Over het algemeen bestonden de prijzen uit diploma's, eretekens, kunst- en gebruiksvoorwerpen, die zoveel mogelijk uit de tentoonstelling werden aangekocht.

^{lxviii} Bijkerk (2008): 115-116.

^{lxix} Daarbij zijn zowel de verschillende wedstrijden als onderdelen van een bepaalde discipline meegeteld. De kunsttentoonstelling op de ISVP had trouwens geen verschillende onderdelen.

^{lxx} De ISVP en de O.S. van 1928 werden in de persoon van Frederik (Frits) Willem Christiaan Hendrik baron van Tuyll van Serooskerken verenigd. De eerste NOC-voorzitter (*1851), tot zijn plotselinge dood op 13 februari 1924, de drijvende kracht achter de O.S. van 1928, was ook een der leden van het 'voorlopig Comité' van de ISVP. Hoewel hij geen zitting nam in het 'Uitvoerend Comité', gaf hij op verschillende wijzen zijn medewerking aan de ISVP. Zo nam hij voor f 250,- deel in de financiering daarvan, was hij voorzitter van de Internationale Hondententoonstelling en bemoeide hij zich intensief met de Internationale Paardententoonstelling (hij stelde met anderen daarvoor een programma op, hij werd vice-voorzitter van de 'Regelings-Commissie', zat in de 'Commissie voor den Ring' en storte een 'vrijwillige bijdrage' van f 100,- in het paardenfonds). Zie Travaglino ([1893]): resp. 6, 13, 126, 135, 139 en 137-138 en voor de verwijzing naar zijn lidmaatschap van de 'Commissie voor den Ring': *Catalogus Internationale Paardententoonstelling [...]*: 4.